

Michał Nowicki
ORCID: 0000-0001-6147-9295
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Opieka duchowa w szkolnictwie jezuickim od XVI do XVIII wieku

Spiritual Care in Jesuit Education from
the 16th to the 18th Century

ABSTRAKT

Przedmiotem niniejszego opracowania jest zagadnienie opieki duchowej sprawowanej przez profesorów staropolskich szkół jezuickich nad uczniami. Jego celem jest ukazanie podstaw tego zjawiska, jego wieloaspektowości i korzyści dla uczniów oraz ówczesnego społeczeństwa. Zagadnienie to analizowane jest z perspektywy historii wychowania. Punktem wyjścia jest wskazanie na problem opieki duchowej jako kluczowego elementu działalności Towarzystwa Jezusowego na podstawie „Konstytucji zakonnych” oraz późniejszych podręczników metodycznych. Kolejno omawiane są zagadnienia: ćwiczenia duchowe, praca jezuitów w Sodalicjach, w szkole (zwłaszcza w odniesieniu do rekreacji, teatru szkolnego i egzort). Do analizy tych zagadnień wykorzystano materiały źródłowe różnego rodzaju: od „dyrektorii” ćwiczeń duchownych i podręczników metodycznych dla nauczycieli, po skrypty wykładów i zeszyty szkolne. W opracowaniu przedstawiono tylko część z tych materiałów, a wyboru dokonano mając na uwadze jak najlepszą egzemplifikację treści. W efekcie podjętej analizy można stwierdzić, że profesorowie jezuicy w okresie od XVI do XVIII w. pracowali z młodzieżą szkolną mając na względzie jej rozwój duchowy, realizując ten cel zwłaszcza w pracy indywidualnej z uczniami należącymi do Sodalicji Mariańskich.

SŁOWA KLUCZOWE

opieka duchowa,
szkolnictwo
staropolskie,
szkolnictwo jezuickie,
Sodalicja Mariańska,
historia wychowania,
XVI–XVIII wiek

KEYWORDS

spiritual care, Old
Polish education, Jesuit
education, Marian
Sodality, history of
education, 16th–18th
century

SPI Vol. 24, 2021/2
ISSN 2450-5358
e-ISSN 2450-5366
DOI: 10.12775/SPI.2021.2.001

Nadesłano: 31.03.2021
Zaakceptowano: 18.05.2021

Należy też zaznaczyć, że w literaturze przedmiotu brakuje całościowego i obszernego opracowania podejmowanego tu zagadnienia. Jako postulat warto zgłosić potrzebę omówienia opieki duchowej jezuitów także nad osobami spoza szkoły.

ABSTRACT

The subject of this study is the issue of spiritual care provided by the professors of Old Polish Jesuit schools to their students, and it is presented in order to show the foundations of this phenomenon, its multifaceted nature, and its benefits for students and the society. The starting point is the problem of spiritual care as a key element of the activities of the Society of Jesus. The following issues are discussed: spiritual exercises, work of the Jesuits in Sodalities and at school (especially with reference to recreation, school theatre and exhortations). Various types of source materials were used to analyse these issues: from “directories” of spiritual exercises and methodological manuals for teachers, to lecture scripts and school notebooks. As a result, it can be concluded that the Jesuit professors in the period from the 16th to the 18th century worked with schoolchildren with a view to their spiritual development, fulfilling this goal, especially in individual work with students selected within the Marian Sodality. It should also be noted that the literature on the subject lacks a comprehensive and extensive study of this issue, which, taking into account the specific nature of the Jesuits’ work, should also be extended to work with people from outside the school.

Wprowadzenie

Przedmiotem niniejszego opracowania jest zagadnienie opieki duchowej podejmowanej przez jezuitów nad uczniami w staropolskich szkołach Towarzystwa Jezusowego, natomiast jego celem jest ukazanie podstaw tego zjawiska, jego wieloaspektowości i korzyści dla uczniów oraz ówczesnego społeczeństwa. Zagadnienie to analizowane jest z perspektywy historii wychowania, z wykorzystaniem dotychczasowych wyników badań oraz analizy wybranych rękopisów i starodruków.

Opieka duchowa wpisana była od początku funkcjonowania zakonu jezuitów w główne cele jego działalności. Wynikała ona z ewangelicznego nakazu realizowania miłosierdzia. W *Konstytucjach*

Towarzystwa Jezusowego zapisano, że jezuici mają dążyć nie tylko do własnego zbawienia, ale nawet w jeszcze większym stopniu do zbawienia bliźnich (Loyola 1982b: 7, 12). To spowodowało, że w niedługim czasie od zatwierdzenia zakonu jezuici zaczęli zakładać i prowadzić własne szkoły. Dostrzegli bowiem, że szkolnictwo daje szerokie możliwości oddziaływania na społeczeństwo, a dzięki temu realizowania swojego nadrzędnego celu. Tak sformułowany cel wychowawczy znalazł swój wyraz także w odpowiednich ustawach szkolnych oraz w podręcznikach metodycznych dla nauczycieli jezuickich, np. w jednym z pierwszych tego typu podręczników, autorstwa Franciszka Sacchiniego (Królikowska 2019: 290) czy w późniejszym dziele Stefana Szczanieckiego z 1715 roku. Pokazuje to, że mimo upływu czasu ten cel wychowawczy nie uległ zniekształceniu. „Dla świętego Ojca Ignacego [...] jedynym celem nauczania było zbawienie i udoskonalenie tak własnej duszy, jak i chłopców; podobnie jest w przypadku całego Towarzystwa i ma być w odniesieniu do każdego naszego nauczyciela” (Szczaniecki 2001: 45). Wspomniany cel może być rozumiany bardzo szeroko. Biorąc pod uwagę religijny kontekst czasów reformacji, wiele uwagi poświęcano kwestiom prawowierności i polemikom religijnym, ale oprócz tego ważne dla jezuitów było pogłębianie wśród wiernych duchowości. Istotnym elementem duchowości ignacjańskiej były medytacje, ćwiczenia i rachunek sumienia, a nie sama liturgia czy formalne praktyki modlitewne (Górski 1986: 159).

Punktem wyjścia do opracowania pedagogiki ignacjańskiej było doświadczenie duchowego nawrócenia Ignacego Loyoli, które miało miejsce przede wszystkim w Manresie (Loyola 2004: 50 i n.). To ono z pewnością wpłynęło na kształt pedagogii ignacjańskiej już w początkach istnienia zakonu (por. Górecki 2014: 59), a zwłaszcza jezuickiego narzędzia – ćwiczeń duchownych (o ich przeprowadzaniu wyraźnie jest mowa w „Konstytucjach”, zob. Loyola 1982b: 142, nr 408–409). Ćwiczenia duchowne stanowią metodę całościowej formacji człowieka, uwzględniającej sfery somatyczną, psychiczną oraz duchową i dążącej do ich harmonizacji. Co istotne, jest to metoda zakładająca potrzebę samodoskonalenia, ukierunkowanego na dążenie do wolności, świadomości i wzięcia odpowiedzialności za własne życie (Augustyn 2010: 19 i n.; Grzebień 2010: 113). W „Konstytucjach” podkreślono, że udzielanie ćwiczeń duchownych powinno

być stałym zwyczajem jezuitów, jednakże najpierw oni sami powinni się im poddać i dobrze je rozpoznać, jeszcze podczas okresu swojej formacji duchowej (Loyola 1982b: 142, nr 408–409, por. Flaga 1998: 161; Bartnicka, Bieńkowski 2000: 18 i n.). Opiekę duchową należy bowiem odnieść zarówno do problemu formacji duchowej osób aspirujących do wstąpienia do zakonu, jak i osób z zewnątrz, którym jezuita oferowali edukację.

Opieka duchowa w ramach ćwiczeń duchownych i Sodalicji Mariańskich

Zgodnie z duchem nauk Ignacego Loyoli ćwiczenia duchowne stały się metodą mocno angażującą opiekuna duchowego, co można wywnioskować z dyktoriów spisywanych jeszcze przez założyciela Towarzystwa Jezusowego, ale też i dbającą o indywidualne podejście do rekolektanta. Opiekun był osobą niezbędną do przeprowadzenia ćwiczeń, rekolektant zaś miał się mu podporządkować w kwestiach metody ich realizacji (Loyola 1982a: 193). To spersonalizowane podejście widać wyraźnie w uwagach Ignacego, dotyczących sposobu dawania ćwiczeń duchownych. Opiekun ćwiczeń miał najpierw dobrze rozpoznać podopiecznego, ocenić, czy trud włożony w realizację ćwiczeń przyniesie „niemało owoców w domu Pańskim” (Loyola 1982a: 196), następnie regularnie rozmawiać z rekolektantem na temat jego doświadczeń, odczuć i postępów, które ten czynił na drodze duchowej, wyjaśniać mu ważne pojęcia, jak np. pokój wewnętrzny, radość duchowa, nadzieja, wiara, miłość itp., objaśniać naturę doznawanego pocieszenia czy strapienia. Jezuita mieli obowiązek dobrego przygotowania się do prowadzenia ćwiczeń duchownych. Powinni treść ćwiczeń przedstawiać z pamięci i objaśniać, a następnie w miarę możliwości dyktować najważniejsze kwestie rekolektantowi, by ten mógł głębiej je poznać. Objasnienia uznawano za element konieczny ćwiczeń duchownych. Zadaniem opiekuna było także odpowiednie dobieranie ćwiczeń i proponowanie ewentualnych przerw, wszystko w zależności od aktualnej kondycji osoby odbywającej ćwiczenia (Loyola 1982a: 184–187, 199). Powinien on także dbać o to, by rekolektant dobrze rozpoznał i nazwał cel realizacji kolejnych ćwiczeń (Loyola 1982a: 192). Postawa opiekuna

miała się wyrażać w miłości, trosce i modlitwie za duchowy rozwój rekolektanta (Loyola 1982a: 199). Wykorzystanie metody ćwiczeń duchownych w kolegiach jezuickich było powszechne – zgodnie z zaleceniami władz zakonnych. Dopuszczano do nich rozmaite osoby, od kleryków zakonnych, poprzez osoby świeckie (często byli to znaczący dygnitarze), a skończywszy na wybranych uczniach – wyróżniających się członkach Sodalicji Mariańskich, spośród których najczęściej rekrutowali się przyszli członkowie Towarzystwa Jezusowego (Królikowska 2019: 225).

Kolejny aspekt, który trzeba wziąć pod uwagę, to opieka duchowa właśnie nad sodalisami. Sodalicje zakładane były w Polsce od samego początku obecności jezuitów w naszym kraju (Piechnik 1993: 245), skupiały najgorliwszych i najzdolniejszych uczniów, uświadomionych religijnie (Natoński 1970: 54), celem dalszego ich rozwoju moralnego i duchowego (Bednarski 1933: 404; Grzebień 2004: 629). Wpisywały się one w obserwowane od końca XVI wieku zjawisko intensywnego rozwoju bractw religijnych, stanowiących w pewnym sensie przedłużenie działalności duszpasterskiej zakonów (Litak 1997: 510). Sodalicje Mariańskie zapewniały, w świetle materiałów źródłowych takiej instytucji z Krakowa, „obfitsze” środki pomocnicze dla osiągnięcia „większej nad zwykłą doskonałości chrześcijańskiej” (Lawszuk 2014: 8). Odnieść można to także do sfery materialnej. Niedawno opublikowane inwentarze pokasacyjne jezuitów z Nieświeża i Nowogródka wskazują chociażby na istnienie odrębnego ołtarza kongregacji studenckiej w świątyni, bogato wyposażonego (Mariani 2020a: XXXV, 50–53, 90, 188–190, 195, 214–215, 217; Mariani 2020b: XXVIII, 16 i n.).

Jeśli chodzi o pracę profesorów w ramach Sodalicji, trzeba wskazać na szereg podejmowanych przez nich aktywności. Były to na przykład dodatkowe egzorty, czyli pouczające wykłady na starannie dobrane tematy, niebędące jednak nudnymi wykładami katechizmu (co wyraźnie zastrzegano w licznych publikacjach metodycznych). Ważny element stanowiły akademie, czyli organizowane przez jezuitów dodatkowe zajęcia, przeznaczone w świetle „Ustawy szkolnej” przede wszystkim dla członków Sodalicji. Osoby spoza tej organizacji mogły być do nich dopuszczone w wyjątkowych sytuacjach za zgodą rektora (zob. Bartnicka, Bieńkowski 2000: 114). Tego rodzaju zajęcia poszerzały zakres zdobywanej w szkole wiedzy

i umiejętności. Jezuici dążyli do rozwijania intelektu podopiecznych, wychodząc zapewne z założenia, że odpowiednio ukierunkowany i prowadzony rozwój intelektualny stanowić może silny bodziec do rozwoju duchowego (taką intencję wielokrotnie wyrażano w różnych dokumentach czy opracowaniach metodycznych). Należy zauważyć, że liczba zajęć członków Sodalicji i akademii była tak znaczna, iż zmuszała ich do ciągłej aktywności, nie pozwalając na szukanie błahych rozrywek (co nie było rzadkością wśród ówczesnej młodzieży). Oczywiście codziennością członków Sodalicji były też dodatkowe praktyki religijne, a czasem, o czym wyżej wspomniano, także udział w ćwiczeniach duchownych. W odniesieniu do uczniów ograniczało się to zwykle do przeprowadzania zajęć z pierwszego tygodnia ignacjańskich ćwiczeń duchownych – przykładem jest tutaj kolegium poznańskie (Grzebień, Wiesiołowski 2004: 97). Czasem praktyki te przybierały formy silnie ascetyczne czy wręcz deprywacyjne, np. powszechny aż do XVIII wieku zwyczaj biczowania się (Muczkowski 1845: 86). Sodalisi, biorąc przykład z działalności charytatywnej swoich opiekunów, prowadzili także imponujące działania na tym polu, pracując w szpitalach przy osobach chorych, organizując pomoc dla ubogich, przygotowując dla nich świąteczne poczęstunki, czasem na wielką skalę (Nowicki 2020) czy pomagając w nauce swoim kolegom. Takie przykłady działalności członków Sodalicji były, jak się zdaje, powszechne w ówczesnej Rzeczypospolitej (Natoński 1970: 54; Leń 2000: 100 i n.; Kościelniak 2003: 162).

Dbłość o rozwój duchowy w pracy szkolnej i podczas zajęć dodatkowych

Jezuici dbali o rozwój duchowy nie tylko członków Sodalicji. Trochę tę można było dostrzec w ich codziennej pracy szkolnej, zgodnie z założeniami tzw. „Ustawy szkolnej”: „Ponieważ Towarzystwo zajmuje się kolegiami i uniwersytetami, aby Nasi uczniowie mogli być w nich uczeni o wszystkich tych kwestiach, które odnoszą się do rozwoju duchowego, jak też aby czego sami się nauczą mogli przekazywać innym” (Bartnicka, Bieńkowski 2000: 44; por. ibidem: 53; zob. też: Bednarski 1933: 380, 406; Kochanowicz 2010: 208). Należy również zauważyć, że takie nastawienie jest bardzo wyraźnie

widoczne w wykorzystywanym przez jezuitów osiemnastowiecznym dziele Juwencjusza *De ratione discendi et docendi*: „Duo docere debet Christianus Magister, pietatem ac litteras: quorum primas cum facile pietas obtineat, de illa priore loco dicemus” (Juventius 1746: 99). Wspaniałego przykładu aktualności tego podejścia jeszcze w II połowie XVIII wieku dostarcza również wydana przez Stanisława Bednarskiego modlitwa ks. Józefa Rogalińskiego, odmawiana przez niego regularnie przed zajęciami szkolnymi. Tym, co w niej uderza, jest całkowite oddanie sprawie realizacji nadrzędnego celu jezuickiej pedagogii – dążenia do zbawienia własnego i bliźnich. W modlitwie tej Rogaliński podkreślał, że chce uczyć, aby zaszczerpić swoim uczniom poznanie Boga „i z niego płynącą miłość”, oraz robi to w trosce o doskonałość swoją i uczniów. Co interesujące, zamierzał realizować ten cel bez względu na koszty, poświęcając własne zdrowie, niedogodności, smutki i przykrości, jakie niosła jego zdaniem praca z chłopcami. Uznawał to wszystko za krzyż, który należy przyjąć z miłości do Boga (Bednarski 1933: 177 i n.).

Jak zauważył Stefan Szczaniecki, szkolna nauka „humaniorów” (tzn. realizacja humanistycznego programu nauczania) to tylko doskonała „przynęta” do łowienia chłopców, podejmowana w celu krzewienia wśród nich pobożności. Miał temu służyć przede wszystkim dobry przykład samych profesorów: „A zatem, nauczycielu dobry, zadbaj najpierw o samego siebie, a wtedy będziesz miał prawo dbać o bliźniego, także o chłopca – twojego ucznia” (Szczaniecki 2001: 55; Juventius 1746: 99). Odnosiło się to do takich kwestii, jak np. „sposób postępowania, mówienia, modlenia się, obcowania z innymi, udzielania nagan, wymierzania kary, odwiedzania, bawienia się itp.” (Szczaniecki 2001: 45–47). Nauczyciele mieli postępować jak ludzie święci, jak towarzysze Jezusa. Mieli dbać o to, by przez cały dzień płonął w nich ogień miłości Boga i bliźniego. „Chodzi bowiem o to – pisał Szczaniecki – by nauczyciel umocniony nieustanną miłością Boga tylko dla niej przestawał z jeszcze nieukształtowanymi ludźmi, czyli z dziećmi” (Szczaniecki 2001: 51).

Rozwój duchowy uczniów miał gwarantować odpowiedni układ programu szkolnego, starannie wyselekcjonowane teksty wraz z adekwatnym komentarzem nauczyciela (dla przykładu podczas omawiania bajek Fedry nauczyciel miał podkreślać, że roztropność chrześcijańska i ewangeliczna są szczególnie cenne, zob. Juventius 1746: 141)

oraz przemyślane ćwiczenia, zwłaszcza tematy wypracowań (Juven-
tius 1746: 125). Stanisław Bednarski, analizując tematy uczniowskich
prac pisemnych, zwłaszcza z Drohiczyna i Bydgoszczy, dowodził, że
nie było wśród nich spraw błahych, moralnie mało istotnych. Wszyst-
kie one służyły rozwojowi uczniów. Warto w tym kontekście posłużyć
się także przykładem kolegium poznańskiego, posiadającego impo-
nujący zbiór materiałów źródłowych, w tym rozmaitych zeszytów
szkolnych, dobrze obrazujących codzienność szkolną. W skrypcie
wykładów profesora Michała Krasuskiego z lat 1660–1661 znaleźć
można frazy przekonujące, że cnoty religijne mają zbawienny wpływ
na sprawę natury państwowej:

Sic verbum gratia in omni Repub: praecipuam rationem religionis ha-
bendam esse, enumerares vanas Respublicas et Regna quae praecipuo
studio et Cura hanc Virtutem Coluere” [...]

Et tandem ex his concluderes nihil utilius cuius Reipub: esse quam re-
ligionis virtutem Cum haec sit prima sceptri gloria qua funditus evulsa
fides et humani esse neris societatem tolli necesse est ut ait Cic de fini-
bus lib: 5 (Krasuski 1660: f. 4v).

Nieco dalej, przy okazji obrazowania reguł retorycznych, profe-
sor przekonywał odwołując się do Arystotelesa, że dla dobrego życia
potrzeba powściągnięcia swoich pożądań i prowadzenia umiarko-
wanego życia, tożsamego z życiem cnotliwym („temperanter Vivere
sit Virtuose Vivere” – Krasuski 1660: f. 8). Trzeba jednak podkre-
ślić wyraźnie, że tematy natury duchowej czy religijnej nie stanowią
większości treści tego skryptu. Wręcz przeciwnie – dominują zagad-
nienia formalne, polityczne, historyczne. Oczywiście w pewnym
stopniu uzależnione to było od indywidualnego podejścia profesora,
od tego, które frazy z kanonu lektur wybrał do obrazowania okre-
ślonych reguł gramatycznych czy retorycznych. W tej samej szkole
można znaleźć przykład innego skryptu z 1679 roku, w którym tre-
ści religijne stanowią już znaczący odsetek, co należy jednak uznać
za sytuację wyjątkową. Jednak i tutaj służą one raczej egzemplifika-
cji treści historyczno-politycznych (np. *Capitolium Copiose loquentis*
1679: f. 22v, gdzie przykładami z Pisma św. obrazowano zagadnienia
natury ekonomicznej). Podobną sytuację dostrzec można w odnie-
sieniu do klasy poetyki (humaniora). W tym przypadku w centrum
uwagi profesorów były treści związane bezpośrednio z realizowanym

programem zajęć – czyli teoria poetyki wraz z licznymi kontekstami kulturowymi. Oczywiście i tutaj pojawiały się czasem okoliczności, które pozwalały nauczycielowi przywołać różne treści natury duchowej. W zeszyte szkolnym z 1720 roku można znaleźć krótki epigramat, którego przedmiotem są straty spowodowane śmiercią Ignacego Loyoli:

Et de Sancti Ignatii morte sic quidam
 Extinctum te Sancte Pater vix credo fuisse
 Sic tua mors sterilis et tua tumba mica
 (*Fontes Caspalia aureis* 1720: f. 127).

Fakt, że treści religijne nie dominowały w narracji szkolnej, bynajmniej nie umniejsza roli profesorów jezuickich w kształtowaniu sfery duchowej uczniów. Te sporadyczne odwołania do treści religijnych podczas lekcji zapewne pomagały utrzymać w pamięci to, co w edukacji jezuickiej kluczowe, a co realizowano zasadniczo innymi metodami. Sprzyjały temu także praktyki współzawodnictwa uczniów. W trakcie nauki współzawodnicy, czyli emulsi, mieli zadawać sobie nawzajem pytania na temat zagadnień wiary, obrzędów, zachowania w czasie wstawania i kładzenia się spać. Wszystko to zmierzało do wyrobienia nawyku odpowiedniego, świadomego postępowania w przyszłym, dorosłym już życiu (Szczeniecki 2001: 91).

Warto zauważyć, że oprócz tekstów typowo „szkolnych”, związanych z głównym programem (dzieł retorycznych, poetyckich, historycznych itp.), w szkołach jezuickich należało studiować także wybrane aspekty teorii o charakterze filozoficzno-teologicznym, np. Tomasza z Akwinu (Juventius 1746: 98, 104) czy Arystotelesa. Elementy pojawiały się już w szkołach niższych. Przykładem może być wspomniany wyżej skrypt wykładów retoryki Michała Krasuskiego – znajdujemy w nim dość dokładne omówienie zagadnień metafizycznych Stagiryty, np. hierarchii bytów, co stanowiło okazję do poruszenia tematów natury duchowej:

Si laudares Hominem a Formali Causa ostenderes Nobilitatem animae illius quae est fortior divinitatis Constituens Hominem non tantum aequalem Angelicis spiritibus sed etiam AETernae Incorruptibili et indivisibili menti peculiarem porro haec causa habet in laudandis h[omi]nibus locum quia omnes virtutes a quibus homines laudare solemus revocari possunt ad Formalem Causam cum tribuant animo suam

pulchritudinem et dant illi in Oculis Dei et Dominum speciosum esse” (Krasuski 1660: f. 13).

Kurs wyższy stanowiło natomiast studium filozoficzno-teologiczne, które opierało się na filozofii Arystotelesa i systemie Tomasza z Akwinu. Należy pamiętać, że było to ważne uzupełnienie jezuickiej pracy wokół rozwoju duchowego podopiecznych. Studium to nie tylko rozwijało intelekt czy „uzbrajało” go w potrzebną wiedzę. Mogło być świetnym stymulantem do samodzielnego poznawania siebie i otaczającego świata, wspomagało jego rozumienie, a tym samym przyczyniało się do doskonalenia jednostki, zdobywania mądrości (Królikowska 2019: 226). Był to zresztą już element formacji duchowej, przede wszystkim przeznaczony dla duchowieństwa.

Duże znaczenie miał też teatr szkolny, zdefiniowany przez Jana Okonia jako „inscenizacje, urządzone w dawnych średnich szkołach typu humanistycznego, które były przygotowywane przez nauczycieli (jako autorów i reżyserów) oraz uczniów (jako wykonawców) dla publiczności z zewnątrz” (Okon 2006: 79). W teatrach jezuickich, zgodnie z zaleceniami zakonnymi, należało wykorzystywać przede wszystkim teksty Pisma św. czy inne, związane z historią Kościoła (Juventius 1746: 66). Jednak praktyka, zwłaszcza w Rzeczypospolitej, pokazała, że treść sztuk scenicznych miała często charakter świecki, choć regularnie wystawiano także sztuki o charakterze religijnym, towarzyszące kolejnym świętom kościelnym, wpisując się tym samym w zjawisko teatralizacji rytuału kościelnego w okresie potrydenckim (Prejs 2016). Służyły one w dużym stopniu propagowaniu prawd wiary, ilustrowaniu dogmatów związanych z poszczególnymi świętami, a także – co ważne – pogłębianiu przeżycia religijnego (Obirek 1996: 87). Trzeba bowiem podkreślić, że inscenizacje teatralne dawały duże możliwości oddziaływania na rozwój duchowy. Utożsamienie się z wybranym bohaterem, często przechodzącym na scenie transformację duchową, oddziaływało na samego aktora czy nawet na widzów, których stanowili nie tylko uczniowie, ale także zaproszeni spoza kolegium goście. Natomiast wątki fabularne podejmowane w teatrze szkolnym miały zwykle w sobie duży potencjał oddziaływania moralnego i społecznego. Duch wychowawczy dramatu jezuickiego był wyraźny od pojawienia się tego zakonu w Rzeczypospolitej aż do jego kasaty w 1773 roku. Można to zaobserwować także w okresie reformy tej formy edukacyjnej w połowie XVIII

wieku, zapoczątkowanej w Kaliszu przez Stanisława Jaworskiego, a kontynuowanej przez Franciszka Bohomolca (Kadulska 1993: 116 i nn.; 1996: 70 i n.). W nocy do jednego z dramatów Stanisława Jaworskiego pt. „Przeestroga dla czytelnika” można przeczytać, że wątek starotestamentowy, podjęty na potrzeby inscenizacji, wykorzystano z powodu „oczywistej w ludzkich sprawach podobności” – z założenia więc miał on oddziaływać wychowawczo na aktorów i odbiorców (Jaworski 1746: k. nlb.). W tym miejscu nie ma potrzeby podejmować analizy poszczególnych dramatów szkolnych, gdyż ten temat jest dostatecznie dobrze rozpoznany w literaturze przedmiotu.

Fakt, że nauczyciel jezuicki był zarazem opiekunem duchowym, widać nie tylko w różnorodnej aktywności szkolnej. Także podczas rekreacji, czyli czasu wolnego dla uczniów, profesorowie mieli podejmować z uczniami poważne rozmowy, dotyczące spraw duchowych, zawierające pouczające tematy (*conversatio matura, spirituali, instructiva*) (Szczaniecki 2001: 56 i n.; Bartnicka, Bieńkowski 2000: 83). W tego rodzaju rozmowach jezuitom nie było wolno sugerować, zwłaszcza osobom wywodzącym się z wyższych warstw społecznych, wstąpienia do zakonu, nawet w przypadku ich wyjątkowej dojrzałości duchowej. Co najwyżej mogli „zachęcać zdolniejszych chłopców, żeby pomyśleli o wyborze swego stanu i prosili o pomoc Pana Boga, a ojca duchownego o radę” (Szczaniecki 2001: 59). Duże znaczenie dla duchowego kształcenia uczniów miały też egzorty, czyli pouczenia słowne, wygłaszane w kolegiach w każdą sobotę. Nie miały one charakteru klasycznych kazań, skupiały się raczej na ganieniu typowych dla młodzieńców wad (Juventius 1746: 105; Szczaniecki 2001: 65). Profesorowie mieli także zachęcać uczniów do słuchania egzort wygłaszanych podczas zebrań Sodalicii Mariańskiej (Kitowicz 1985: 32) oraz żywotów świętych odczytywanych w sali katalogowej. Miało to stanowić dla uczniów asumpt do duchowej analizy własnego postępowania. Nauczyciele mieli też odbywać rozmowy z uczniami na temat owoców duchowych wyniesionych z tego rodzaju aktywności (Szczaniecki 2001: 83). Jezuici dbali również o dobre przygotowanie uczniów do sakramentu spowiedzi przez odpowiedni rachunek sumienia, który podopieczni mieli obowiązek przeprowadzać każdego wieczoru przed zaśnięciem. W kontekście podejmowanego tu zagadnienia warto przywołać nieco obszerniejszy fragment, dobrze obrazujący kierunek pracy duchowej jezuitów:

A jakie jest moje serce? Ile w nim nieuporządkowanych przywiązań! A może kiedyś bardziej ludzi kochałem, albo jakieś dobro stworzone, niż Boga? A może bardziej się nieszczęścia bałem niż Boga; może nienawidziłem innych; może domagałem się w sercu zemsty; może się cieszyłem z nieszczęścia innych? Czy nie ogarniała mnie nuda w czasie praktyk pobożnych? Czy nie zmierzałem do próżnej sławy? Czy innych nie podejrzewałem o coś złego i czy o nich nie wydawałem lekkomyślnych sądów? [...]

A jaka jest moja dusza? Czy się nie pyszniłem, że jestem uzdolniony, utalentowany, że pochodzę z dobrego domu? Czy to i inne rzeczy nie dawały mi zbyt wiele zadowolenia? Czy nie potępiałem innych? A może się niedbale uczyłem; może się modliłem oziębłe wśród roztargnień? (Szczeniecki 2001: 79).

Podsumowując przedstawione powyżej kwestie, związane z opieką duchową prowadzoną przez jezuitów w ramach ich obowiązków szkolnych, należy podkreślić, że zadaniem profesorów-jezuitów w odniesieniu do wychowania duchowego uczniów było nie tyle nadzorowanie ich praktyk religijnych (Kochanowicz 2010: 213), ile raczej troska o ich rozwój wewnętrzny, podbudzanie do duchowego rozwoju na różne, opisane wyżej sposoby, co winno prowadzić do transformacji, duchowego „przebudzenia”. Wszystko to miało ostatecznie prowadzić do lepszego poznania Boga i siebie samego.

Podsumowanie

Przytoczone przykłady działalności jezuitów potwierdzają, że koncentrowali się oni na pracy wokół rozwoju duchowego swoich podopiecznych, zgodnie z ogólnymi założeniami zakonu, chociaż znaczną część ich pracy stanowiła edukacja szkolna w zakresie świeckich przedmiotów, zgodnie z ówczesnymi normami kulturowymi. Jednak dzięki wpisaniu się w ogólnie przyjęty model edukacyjny i wyjściu naprzeciw potrzebom społecznym w tym zakresie, jezuiti uzyskali możliwość wychowawczego oddziaływania na znaczną część ówczesnego społeczeństwa Rzeczypospolitej. Czynili to na różne sposoby, przede wszystkim swoją pracą duszpasterską oraz kształceniem religijnym uczniów. Jednak tym, co wyróżniało pracę jezuitów, było ich indywidualne podejście do uczniów oraz praca z mniejszymi grupami uczniowskimi zrzeszonymi w ramach sodalicii i akademii,

a także w ramach teatru szkolnego (pośrednio wpływającego na całą społeczność szkolną i zapraszanych gości). To właśnie tam, wśród szczególnie wrażliwej i gorliwej młodzieży, jezuici mogli w bardziej owocny sposób realizować opiekę nad ich rozwojem duchowym.

Opisane wyżej formy działalności opiekuńczej jezuitów wymagały oczywiście odpowiedniego przygotowania – formacji duchowej. W literaturze przedmiotu bardzo dobrze rozpoznana jest wieloletnia i pieczołowicie przeprowadzona ścieżka kształcenia jezuickiego (Królikowska 2019: 239 i nn.). Niemale znaczenie miał też zapewne charyzmat zakonny – idea całkowitego oddania się realizacji celów Towarzystwa Jezusowego. Zaangażowanie jezuitów w realizację celów zakonnych, często z dużym poświęceniem, zapewniło im w opinii społecznej duży autorytet oraz zaufanie, usprawniając jednocześnie ich pracę. Zdarzały się jednak pewne zastrzeżenia, jeśli chodzi o ten autorytet i zaufanie, zwłaszcza w okresie silnego rozwoju sieci kolegów jezuickich (Natoński 1970: 330).

W literaturze przedmiotu, chociaż jest ona obfita i różnorodna, wciąż brak całościowego opracowania zagadnienia opieki duchowej, realizowanej przez jezuitów w ramach funkcjonujących w okresie staropolskim kolegów. Brak przede wszystkim ujęcia łączącego różne aspekty tej pracy, z jednej strony pracy szkolnej, z drugiej duszpasterskiej i misyjnej, co przecież było codziennością pracy jezuitów. Szczególnie ważne wydaje się być wydobyć na światło dzienne i wykorzystanie bardzo bogatych materiałów źródłowych, obrazujących codzienność tej pracy, a nie tylko ogólne jej założenia i wytyczne. Biblioteki i archiwa oferują podręczniki szkolne, skrypty wykładów, zeszyty uczniowskie i inne materiały, które pozwoliłyby na zweryfikowanie stopnia realizacji założeń przyjmowanych przez jezuitów w ich pracy szkolnej.

Uwagi badaczy wymaga także opieka duchowa sprawowana przez jezuitów poza murami szkolnymi w odniesieniu do osób świeckich. Aktywność Towarzystwa Jezusowego na tym polu częściowo przeplata się z działalnością szkolną, zwłaszcza w kontekście teatru szkolnego czy bractw religijnych. Trzeba pamiętać także o codziennej pracy duszpasterskiej zakonników (w tym o pracy z osobami chorymi i skazanymi) czy o licznie i często organizowanych misjach, będących okazją do pracy ewangelizacyjnej, także w postaci zindywidualizowanej opieki duchowej, przynoszącej często obfite „owoce”, o czym

skrzętnie informowano władze zakonne (np. w 1717 r. dzięki takiej aktywności nawrócono w prowincji polskiej 187 osób – zob. *Fructus missionis* b.d.: f. 31v). Stefan Sczaniecki w 1722 roku informował Kongregację Propagandy Wiary, że w prowincji polskiej funkcjonowało 36 misji, realizujących pracę apostołską (*Fructus missionis* b.d.: f. 32). Wspomnieć należy także o opiece duchowej nad zakonami żeńskimi, zagadnieniu niezbyt dobrze rozpoznanym w literaturze (Borkowska 1996: 212 i nn.). W dalszych badaniach należałoby również uwzględnić licznie zachowane panegiryki, które w sposób bardzo wyraźny wskazują na pożądane wzorce osobowe, przypominając adresatowi i czytelnikom o tym, co powinno być istotne w życiu (Dziechcińska 1971: 62; Dmitruk 1985: 9 i n.).

Bibliografia

- Augustyn J. (2010). *Ćwiczenia duchowe jako podstawa pedagogiki ignacjańskiej*, [w:] *Pedagogika ignacjańska. Historia, teoria, praktyka*, red. A. Królikowska, Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, Wydawnictwo WAM, s. 13–22.
- Bartnicka K., Bienkowski T. (oprac.). (2000). *Ratio atque institutio studiorum SJ czyli Ustawa szkolna Towarzystwa Jezusowego (1599)*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Ateneum.
- Bednarski S. (1933). *Upadek i odrodzenie szkół jezuitów w Polsce*, Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów.
- Borkowska M. (1996). *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, wyd. 1, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Capitolium Copiose loquentis sapiae Avitis Poloniae Nobilitatum Stemmatis Ceris fumosisque Maiorum illustre imaginibus Oratorum Calamo Ingenioque adumbratum ac Konarsciano in Academo Architectante Eloquentiae manu erectum ac reseratum Anno [...]* (rkps 588 I). (1679). Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu.
- Dmitruk K. (1985). *Problemy publiczności literackiej w dawnej Polsce*, [w:] *Publiczność literacka i teatralna w dawnej Polsce*, red. H. Dziechcińska, Warszawa–Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 7–38.
- Dziechcińska H. (1971). *Biografistyka staropolska w latach 1476–1627 (kierunki i odmiany)*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Flaga J. (1998). *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, wyd. 1, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Fontes Caspalii aureis gemmisque ligatae suadae fluctibus pretiosi [...]* (rkps 703,4). (1720). Archiwum Archidiecejalne w Poznaniu.

- Fructus missionis, 1672–1756* (Pol. 67). (b.d.). Roma: Archivum Romanum Societatis Iesu.
- Górecki A. (2014). *O jezuickiej Ratio studiorum*, „Christianitas”, t. 58, s. 58–69.
- Górski K. (1986). *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków: Znak.
- Grzebień L. (2010). *Pedagogika ignacjańska na tle innych pedagogik zakonnych*, [w:] *Pedagogika ignacjańska. Historia, teoria, praktyka*, red. A. Królikowska, Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, Wydawnictwo WAM, s. 107–128.
- Grzebień L. (red.). (2004). *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, Wydawnictwo WAM.
- Grzebień L., Wiesiołowski J. (red.). (2004). *Kronika Jezuitów poznańskich (młodsza)*, t. 1, Poznań: Wydawnictwo Miejskie.
- Jaworski S. (1746). *Jonatas: Tragedya Święta Na Widok Dana Od Przeswienney Młodzi Cwiczący się w naukach Poetycznych i Geograficznych Na Publiczney Sali Szkolney Collegium Kaliskiego Societatis Jesu Roku 1746 [...]*, Kalisz: W Drukarni J.K.M. Collegii Societatis Jesu.
- Juventius J. (1746). *Magistris Scholarum Inferiorum Societatis Jesu De Ratione Discendi et Docendi, Ex Decreto Congregat: Generalis XIV*, Lublini: Typis S.R.M. Collegii Societatis Jesu.
- Kadulska I. (1993). *Miejsce Franciszka Bohomolca w osiągnięciach teatru jezuickiego*, [w:] *Jezuici a kultura polska*, red. L. Grzebień, S. Obirek, Kraków: Wydawnictwo WAM, s. 113–120.
- Kadulska I. (1996). *Ks. Stanisław Jaworski – Kaliski reformator teatru jezuickiego*, [w:] *Jezuici w przedrozbiorowym Kaliszu: Materiały z sympozjum poświęconego 400-leciu konsekracji kościoła pw. św. św. Wojciecha i Stanisława w Kaliszu*, red. M. Bigiel, Kalisz: Edytor, s. 69–77.
- Kitowicz J. (1985). *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kochanowicz J. (2010). *Wychowanie w szkołach jezuickich okresu staropolskiego*, [w:] *Pedagogika ignacjańska. Historia, teoria, praktyka*, red. A. Królikowska, Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, Wydawnictwo WAM, s. 205–237.
- Kościelniak S. (2003). *Jezuici w Gdańsku. Od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Krasuski M. (1660). *Praecepta rhetoricae ad usum politicum et ecclesiasticum accomodata et studiosae juventuti in Collegio Posnaniensi Soc. IESU proposita [...]* (rkps 733,1). Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu.
- Królikowska A. (2019). *Kształcenie nauczycieli dla jezuickich szkół średnich w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie.
- Lawszuk W. (2014). *Sodalicja Marianańska kolegium jezuickiego w Grodnie w l. 1630–1773*, „Słowo Ojczyste”, t. 3, s. 6–17.

- Leń K. (2000). *Jezuickie kolegium św. Jana w Jarosławiu 1573–1773*, Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum.
- Litak S. (1997). *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XVI–XVIII wieku. Rozwój i problematyka*, „Przegląd Historyczny”, t. 88, nr 3–4, s. 499–523.
- Loyola I. (1982a). *Ćwiczenia duchowne*. Odbitka z II tomu „Pisma wybrane” św. Ignacego Loyoli.
- Loyola I. (1982b). *Konstytucje Towarzystwa Jezusowego*, przeł. M. Oleksy, Kraków: Wydano nakładem Kurii Prowincji Polski Południowej w Krakowie.
- Loyola I. (2004). *Opowieść Pielgrzyma: Autobiografia*, przeł. M. Bednarz, Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Mariani A. (red.). (2020a). *Inwentarze kolegium jezuitów w Nieświeżu oraz jego majątków ziemskich z przelomu roku 1773 i 1774*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Mariani A. (red.). (2020b). *Inwentarze kolegium jezuitów w Nowogrodzku oraz jego majątków ziemskich z przelomu roku 1773 i 1774*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Muczkowski J. (1845). *Bractwa jezuickie i akademickie w Krakowie*, Kraków: W Drukarni Uniwersyteckiej.
- Natoński B. (1970). *Szkolnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*, [w:] *Wiek XVII: Kontrreformacja – Barok. Prace z historii kultury*, red. J. Pelc, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 309–337.
- Nowicki M. (2020). *Przejawy dobroczynności społeczności Kolegium Jezuickiego w Poznaniu*, [w:] *Spoleczeństwo Staropolskie. Seria Nova*, t. 6: *Spoleczeństwo a dobroczynność i opieka społeczna*, red. I. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, Warszawa: Wydawnictwo DiG, s. 25–35.
- Obirek S. (1996). *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna*, Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego w Krakowie.
- Okoń J. (2006). *Na scenach jezuickich w dawnej Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo DiG; Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Polsce i w Europie Środkowowschodniej, Uniwersytet Warszawski.
- Piechnik L. (1993). *Działalność jezuitów polskich na polu szkolnictwa (1565–1773)*, [w:] *Jezuici a kultura polska*, red. L. Grzebień, S. Obirek, Kraków: Wydawnictwo WAM, s. 243–259.
- Prejs M. (2016). *Teatralizacja i oralizacja kultu religijnego w okresie potrydenckim jako wyraz „akomodacyjnej” polityki Kościoła*, [w:] *Formowanie kultury katolickiej w dobie potrydenckiej. Powszechność i narodowość katolicyzmu polskiego*, red. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 145–180.
- Szczaniecki S. (2001). *Podręcznik pedagogiki Stefana Szczanieckiego SJ z 1715 roku „Professio circa puerorum in virtute, sapientia et politie institutionem”*, przeł. J. Kochanowicz, Kraków: Wydawnictwo WAM, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum.

ADRES DO KORESPONDENCJI

Dr Michał Nowicki
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Studiów Edukacyjnych
e-mail: mnowicki@amu.edu.pl